

AZƏRBAYCAN VƏ ƏTRAF ƏRAZİLƏR TUNC DÖVRÜNÜN GEOSTRATEJİ VƏ GEOİQTİSADI MƏNZƏRƏSİNDƏ

Orxan Zamanov

AMEA Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutu və Xəzər Universiteti
ordukaqan@yahoo.com

Açar sözlər – Tunc dövrü, Paleometal dövrü, Geostrateji, Geoiqtisadi, Tarixi Azərbaycan, Azərbaycanın tarixi coğrafiyası və Azərbaycanın tunc dövrü arxeologiyası

Tarixi Azərbaycan Xəzər dənizi adlanan gölün cənub-qərb sahilində, əsasən dağlıq ərazilərdən ibarət olan təxminən 250 min km² sahəni əhatələyən tarixi-coğrafi məkandır. Bu məkan digər tarixi və etno-coğrafi ərazilərdən həm təbii, həm də tarixən formalaşmış sərhədlərlə ayrılır. Bu məsələni aşağıda daha geniş şəkildə işıqlandıracağıq.

Azərbaycan tarixən şimaldan Dağıstan, qərbdə və şimal qərbdə Gürcüstan, cənub-qərbdə və qərbdə İkiçayarası, şərqdə Xəzər dənizi, cənubda və cənub-şərqdə Mərkəzi İran yaylası ilə həmsərhəd olmuşdur. Azərbaycan ərazisində üç ən böyük çay olan Kür, Araz və Qızılüzən çayları qərbdən şərqə doğru axaraq Xəzərə tökülür. Urmiya gölü cənubda, Göyçə gölü isə şimalda yerləşməklə qərb istiqamətindədirlər. Qərbdən Azərbaycan şimaldan cənuba doğru Kiçik Qafqaz və Zaqroş dağları ilə həddəndir. Böyük ovalıqlar olan Kür-Araz, Lənkəran və Ərdəbil ölkənin şərqində, göl ətrafı və vadilərarası düzənliklər isə qərbdə yerləşirlər. Bu cür qarışıq coğrafi quruluşa malik ərazidə təşəkkül tapmış qədim dövlət qurumlarının və dövlətlərin siyasi təsir dairəsi çox məhdud olur (2; 14-15).

Azərbaycanda və ümumilikdə Cənubi Qafqaz ərazisində olan son eneolit abidələri aşkar fərqlərlə bircə ortaq əlamətlərə də malikdilər ki, cəmdə erkən əkinçi tayfaların tarixini əks etdirir və gələcək Kür-Araz mədəniyyətinin formalaşması üçün zəmin rolunu oynayır (9; 94). Kür-Araz mədəniyyətinin yerli eneolit mənşəli olmasını bu mədəniyyətin ən böyük abidəsi olan Kültəpə I və II təsdiqləyir (7; 157-167). Eneolit dövründə bir sıra Kür-Araz mədəniyyətinin abidələri kifayət qədər inkişaf etmişdilər. Bunu həmin abidələrdəki çox təbəqəli mədəni qatlar da göstərir. Məsələn Şomutəpə - 1 metr, Töyrətəpə - 4 metr, Aruxlu məskəni - 5 metr, Şulaveri - 6, Kültəpə - 8.5-9 metr, Qarğalartəpəsi - 10 metr qalınlığında mədəni qata malikdir. Burada hələ qazma evlər olan Baba - Dərviş, daş tikililəri olan Qınçı və Göytəpə daxil edilməyib ki, bunlarda mədəni qatların artımı ayrı qanunauyğunluqla gedir (27; 48).

Azərbaycan ərazisində olan istehsal təsərrüfatının tarixində “Kür-Araz mədəniyyəti” yeni mərhələnin e.ə. IV-III minilliklərdə başlaması ilə səciyyəvidir. Bu mədəniyyət əvvəlki əkinçilik mədəniyyətinin davamı kimi meydana çıxmışdır. Bu dəyişikliklərin əsasını metallurgiya və dulusçuluq sahəsində baş vermiş tərəqqi təşkil edir (17; 276). Bu əkinçilik mədəniyyəti öncəkilərdən fərqli olaraq artıq çox yüksək səviyyədə idi və Qədim Şərqi qabaqcıl oturaq-əkinçi mədəniyyətləri ilə ayaqlaşa bilirdi (16; 108). Bu yüksək inkişaf etmiş mədəniyyətin dərinləşdirilmiş tədqiqi ən geniş şəkildə onun başlanğıcından oturaq əkinçi-maldar xarakterindən Yaxın və Orta Şərq, həmçinin də, Şərqi Aralıq dənizi mədəniyyətləri ilə şübhəsiz əlaqələrindən xəbər verir (32; 67).

Bu arxeoloji mədəniyyətin xronoloji çərçivəsi və onun mərhələlərinin hər birinin özünəməxsus xüsusiyyətləri və abidələri mövcuddur (21; 74-80). Lakin son illərin tədqiqatları belə nəticəyə gəlməyə əsas verir ki, “Kür-Araz mədəniyyəti”nin xronologiyası hələ mübahisə mövzudur və yekun fikir söyləmək üçün hələki tezdir (6; 7-9, 131-154, 169-182).

Azərbaycan xalqının erkən memarlıq nümunələri və inşaat bacarıqlarının formalaşması məhz bəhs etdiyimiz dövrə təsadüf edir (11; 9-66).

Beləliklə, nəzərdən keçirilən materiallardan aydın olur ki, Azərbaycanın heç də, bütün bölgələri e.ə. IV-I minilliklərdə iqtisadi-mədəni əlaqələrdə aktiv olmamışdılar. Misal üçün arxeoloji materiallara söykənərək qeyd etmək olar ki, Urmiya ətrafı (20; 4-6) və Cənub-Şərqi Azərbaycandan (30; 132-149) fərqli olaraq Şimal-Qərbi Azərbaycan (12; 15-108) iqtisadi-mədəni əlaqələrdə zəif iştirak edib.

Arxeoloji tədqiqatlar əsasında Cənubi Qafqazda özünəməxsus tunc məmulatı olan bir neçə metal emal edən rayon müəyyən edilir: 1) Qərbi Gürcüstan; 2) Mərkəzi və Şərqi Gürcüstan; 3) Mərkəzi Cənubi Qafqaz; 4) Qərbi Azərbaycan; 5) Kür və Araz çayı arası. Talış və Zəngəzur rayonları müstəsna olaraq təşkil edir (36; 54). Bu rayonların hər birinin özünə xas olan metal məmulatı həmin bölgələri xarakterizə edir. Bununla belə qonşu, bəzən daha uzaq rayonlarla əşyaların formasında müəyyən ümumilik izlənilir ki, bu da onların arasındakı yaxın əlaqəni göstərir (4; 121).

Cənubi Qafqazda tunc qılıncların yayılması e.ə. II minillikdən başlayır (30; 81-113). Bu dövrdə Azərbaycandakı tayfa birlikləri və ilk dövlət qurumları Qədim Şərqi həm iqtisadi-mədəni, həm də siyasi-hərbi tarixində aparıcı yerlərdən birini tuturdular (19; 101-142). Kür-Araz mədəniyyətinin yazılı qaynaqlarda adı çəkilən Kutı və Lullubi tayfaları ilə bağlılığı qəti olmasa da, irəli sürülə bilər (3; 28).

Egeyida, Anadolu və Ön Asiyadan fərqli olaraq Azərbaycanda tunc dövrünün bitməsi elə də kütləvi dağıntılar və tənəzzül ilə müşahidə edilmədi. Əksinə, dəmir dövrünün başlanması Azərbaycan ərazisində Şərqi tari-

xində mühüm rol oynamış iki qədim dövlətin mərkəzi e.ə. 1000-ci ildə inşa edilmiş Manna çarlığının (5; 48-53) və mərkəzi Kür və Araz çayları arasındakı ərazi olmaqla e.ə. 670-ci illərdə Skif çarlığının yaranması ilə əlamətdardır. Bu barədə çoxlu məqalə (39; 42-58) və ədəbiyyatlar olduğundan (38; 178-203) geniş izaha ehtiyac yoxdur. Beləliklə, Azərbaycanın həm şimalında, həm də cənubunda sözün əsl mənasında dövlətlər formalaşmış oldu ki, bu da gerçək tarixin başlanğıcının təməlini qoydu. Azərbaycanda e.ə. I minilliyin əvvəllərində şimal və şimal-qərb əraziləri üçün məlumatlar getdikcə azalır və nekropolların tapıntıları əsas mənbə olaraq qalmaqda davam edirlər (18; 50).

Cənubi Azərbaycan ərazisində erkən əkinçilik mədəniyyətinə aid bir sıra abidələr son zamanlar aşkarlanmışdır. Onlar zaman etibarilə Göytəpə və Pijdəlitəpə abidələrinə sələflik edirlər və xronoloji cəhətdən Hələf mədəniyyətinə uyğun gəlirlər. Onlarda qeyri-adi keramika təqdim olunur və bu da müəyyən özünəməxsusluğu göstərir ki, buradakı qədim oturaq əkinçi mədəniyyətinin mövcudluğuna dəlalət edir. Bu mədəniyyətin abidələri zəif öyrənildiyindən onun dərkilə əlaqədar bir çox məsələlər müəyyənləşməyib. Bu abidələr sırasında ən çox maraq doğuranları Yanıqtəpə və Dolmatəpə məskənləridir. Yanıqtəpə Təbrizdən 25 km cənub-qərbdə yerləşir. Abidə eneolitdən ta erkən dəmir dövrünə qədər əsasən tunc dövrü başda olmaqla uzun bir tarixi dövrü əhatələyir (34; 125).

E. ə. VII-VI əsrlərdə Cənubi Qafqazın mədəni simasını burada olan gəlmə Urartu və Skif mədəniyyətlərinin tərkib hissələri müəyyənləşdirirdi. Bu dövrdə Urmiya ətrafı ərazilər, Luristan (İran), Kiçik Asiyanın qərb bölgələri və Egey dünyası ilə əlaqələr arxeoloji materiallar əsasında ortaya çıxarılmışdır (38; 162).

Qoşaçıfvari asılcaqlı dəstəkli tunc qılınclar Qarakilsə və Uzuntəpə (Muğan) kimi yerlərdə Cənubi Qafqaz ərazisində qeydə alınblar (37; 51-52). Cənubi Qafqaz e.ə. I minilliyin əvvəllərində Urartu təsiri burada onlara aid maddi mədəniyyət nümunələrinin, xüsusilə qılıncların tapılması ilə əsaslandırılır (40; 137-145).

Yerli tayfaların iqtisadi-ictimai və mədəni həyatında əsaslı dəyişikliklərlə səciyyələnən Kür-Araz erkən tunc dövrü mədəniyyəti öz inkişaf mərhələsində geniş ərazilərə yayıla bilmiş, həmin yerlərin maddi mədəniyyətində gözəçarpan izlər qoymuşdur. Şərqi Aralıq dənizi hövzəsindəki abidələrdən Kür-Araz mədəniyyəti üçün səciyyəvi sayılan gil məmulatın – qara cilalı qabların, nal şəkilli ocaq qurğularının və bir sıra başqa arxeoloji dəlillərin tapılması bu mədəniyyətə məxsus ənənələrin Cənubi Qafqaz ərazisindən çox uzaq yerlərin maddi mədəniyyətinə əsaslı təsir göstərməsini sübut edir (22; 17).

İran yaylası.

İranda ilk dövlətin yaranması təxminən e.ə. 4000-ci illərə İkiçayarasında son Ubeyd (Obeyd) mərhələsinə təsadüf edir. Bu proses Xuzistan (Cənubi İran) ərazisində başlandı. Burada əsas qədim yaşayış məskəni gələcək Elam dövlətinin paytaxtı Suz şəhəri idi (25; 228-230).

Güman etməyə əsas var ki, Qərbi İran ərazisi Şimali İraqdakı Carmo-dan heç də az qədim olmayan erkən əkinçilik mədəniyyətinin vətənidir. Buna Asiab və Sərab təpələrini göstərmək olar (10; 91).

“Luristan əlamətləri” olan və tipik Luristan tunc əşyaları İtaliyada, Kritdə, Egey dənizi adalarında e.ə. VIII-VII əsrlərə aid komplekslərdə tapılıb (Moorey, 1974; Muscarella, 1970; Amandry, 1958 və s.) (38; 165).

E.ə. II minilliyin sonu – I minilliyin əvvəllərinə aid İran ərazisində müxtəlif və çox saylı abidələr aşkarlanıb. Çox təbəqəli abidələrin, nekropol-ların, ibadətgahların tədqiqi dəmir dövrünün başlanğıcının təsvirini yaratma-ğa imkan verdi. 1950-60-cı illərdə R. Qrişman, R. Dayson, E. Porad, K. Yanq, J. Deye, A. Qodar, R. Maksvell-Hislop, L. Vandenberg, R. Düsso və digərləri tərəfindən aparılmış müxtəlif məqsədli tədqiqatlar çox geniş material ortaya çıxartdı. Qərbi və Mərkəzi İranın erkən dəmir dövründə əsas xüsusiyyətlərindən biri də o idi ki, bu dövr əvvəlki dövrün mədəniyyətini kəskin surətdə əvəz etmişdi və bu hadisə öz əksini keramikada tapmışdı (37; 11-12).

Şimali İkiçayarası.

Dəclə və Fərat çayları arasındakı ərazini tarixən İkiçayarası (yunanca Mesopotamiya) adlandırırlar. Həm təbii şəraitləri, həm də tarixi fərqli olan Şimali İkiçayarası ilə Cənubi İkiçayarası bəşər tarixinin inkişafında özünə-məxsus rol oynayıblar (13; 191).

Şimali İkiçayarasında ilk əkinçilərin məskənləri (Qalat-Carmo mədəniyyəti) e.ə. V minilliyin birinci yarısında meydana gəlir (42 ;47). Şimali İraqda da demək olar ki, cənubda olduğu kimi Hassun, Samarra, Qavra, Hələf və Ubeyd (Obeyd) dövrü mədəniyyətləri ayrılır (28; 71-94). Sonda isə Cəmdət Nəsr dövrü Erkən sülalələr dövrü ilə əvəzlənir (43; 228). Şimali İkiçayarası elmi ədəbiyyatda Yuxarı İkiçayarası adlanır. Burada erkən əkinçilik cəmiyyətləri e.ə. VI-IV minillikdə əhəmiyyətli inkişaf mərhələsinə çatmışdı. Bu zaman burada Hassun-Samarra və Hələf mədəniyyəti, daha sonra isə Şimali Ubeyd adlanan mədəniyyət təşəkkül tapmışdı. E.ə. IV minilliyin sonlarında müvəqqəti durğunluqdan sonra Aşağı İkiçayarasına aid şəhər tipli məskənlər meydana gəlir. Şumerin təsiri özünü burada açıq göstərir. Yuxarı İkiçayarasında Ebla, Tell-Brak, Nineviya, Mari, Uşnu və Aşşur kimi şəhərlər təşəkkül tapırdı. Güman ki, Mari Fərat çayı üzərində, Aşşur Dəclə çayı üzərində Aşağı İkiçayarasının ticarət faktoriyaları idilər (23; 21-23).

İkiçayarasının erkən əkinçilik mərkəzləri içərisində ən yaxın əlaqələri Cənubi Qafqaz xüsusilə də, Azərbaycan ərazisində təşəkkül tapmış qədim oturaq əkinçi mədəniyyəti ilə olmuşdur. Həm Hassun, həm Hələf, həm də Ubeyd (Obeyd) mədəniyyətləri Cənubi Qafqazın keramikasına və antropomorf heykəltaraşlığına təsir etmişdi (35; 11) İkiçayarasının Urmiya gölü hövzəsi ilə e.ə. III-II minilliklərdə əlaqələri şübhəsizdir (44; 19-40).

E. ə. XVII əsrdə Yuxarı İkiçayarasının tarixində mühüm yer tutan Mitanni çarlığı e. ə. XVI-XV əsrlərdə öz siyasi fəallığını artırmışdı (8; 3-8). Belə güman etmək olar ki, bu fəallıq həm də, ticarət və mədəniyyətdə aiddir.

Anadolu (Kiçik Asiya)

Uzun müddət Yaxın Şərqi varvar ucqarı kimi görülən Anadolu əslində ən inkişaf etmiş neolit dövrü mədəniyyətinin mərkəzi idi. E.ə. 5000 ildən sonra Çatal-Huyuk və onun davamçıları Hacılar, Qərbi Çatal-Huyuk və Can Həsən yanğın nəticəsində məhv olur və özündən sonra şərqdə qismən hələf mədəniyyətində iz qoyur. Əsas təsir və izlər Yaxın şərqdə yox, Avropada öz əksini tapır (31; 79). Kiçik Asiyada e.ə. V-IV minilliklərdə erkən əkinçilər yarımadaının bütün ərazisini mənimsəmişdilər. Yenə də, ən mühüm mədəniyyət mərkəzi Çatal-Huyuk yerləşdiyi ərazi qalırdı. Hacılarda, Mersində və Baycasultanda metallurgiya və dulusçuluğun inkişafı fonunda çaxmaq daşından olan alətlər tənəzzülə uğrayır. Arxeoloqlar bu dövr üçün ən azı üç mədəniyyət ayırırlar. E.ə. III minillik üçün isə artıq ona yaxın bərabər mövcud olan mədəniyyət tapılmışdır. E.ə. III minilliyin birinci yarısında Kiçik Asiyada tarixi-mədəni vilayətlər formalaşır. Sənətkarlığın yüksəlişi, şəhərlərin yaradılması, xüsusilə möhkəmləndirilmiş yaşayış məskənlərinin misal üçün Termi, Polioxni və Hisarlıq meydana gəlməsi prosesi gedir. Bu dövrdə Anadoluda hətlərə qədərki hatlar yaşayırdılar. Het dövləti yaranana-dək Anadolu şərqi Aşşurun güclü iqtisadi-mədəni təsiri altında idi. E.ə. II minillikdə Het çarlığının yaranması ilə beynəlxalq vəziyyət dəyişdi. Çünki, Misir və Mesopotamiyadan fərqli olaraq Yaxın Şərqdə və Anadoluda güclü və vahid dövlət yox idi. Həmçinin bu məsələ beynəlxalq ticarətə də öz təsirini göstərdi. E.ə. II minillik Qədim Şərqi nəhəng “imperiyalarının” bir-birini ortadan götürmək uğrunda mübarizəsindən ibarət olub və belə bir şəraitdə də, ticarət əlaqələri nəinki, inkişaf edir hətta yeniləri də yaranırdı (23; 31-58). Het, Mittaniya, Assuriya, Misir, Babil, Elam kimi dövlətlərlə bərabər öz sözünü Ön Asiyadakı, Cənubi Qafqazdakı və Şimal-Şərqi İrandakı tayfalar və xalqlar da deyirdi.

Troya I materialları Kiçik Asiyanın qərb vilayətlərində yayılmış İortan mədəniyyətilə yaxındır. Bu mədəniyyət ancaq bilavasitə eneolitlə bağlı olan qəbirlərlə məlumdur (10; 85). Bununla belə Troya II Egey dünyası ilə

əlaqə saxlasa da, Troya I ilə müqayisədə açıq görsənən Asiya simasına malik idi.

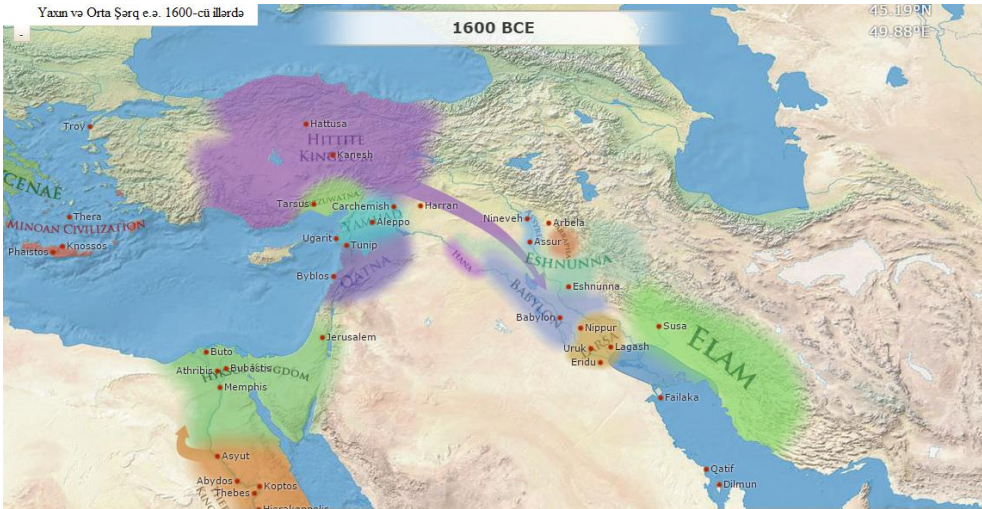
Troya VI ən möhtəşəm divarlarla əhatələnmiş şəhərlərdən idi. Divarın hündürlüyü 9 metrden artıq idi. Bu şəhər e.ə. XIV əsrdə zəlzələ nəticəsində dağılıb (14; 166-167). Troyanın var-dövləti və onun geniş ticarət əlaqələri Şərqi nailiyyətlərinin Qərbi Anadolu vasitəsilə Avropaya ötürülməsində böyük rol oynadı. Troya Anadolunun tunc dövründə qapalı mərkəzi deyildi (33; 30). Egey dənizindən Qara dənizə gedən vacib dəniz yolu yaxınlığında yerləşən Troya yaxın və uzaq xalqlarla – hetlərlə, axeylərlə, Kipr sakinlərilə və digər Egey adaları ilə böyük ticarət aparırdı (24; 106-107). Hətta e.ə. I minilliyin əvvəlləri üçün Qərbi Anadoludakı Smirna, Qordion, Efes, Milet, Sinop və digər şəhərlərdə Şərqi ilə Qərb arasında ticarət əlaqələrində əsas rol oynayırdılar. Qeyd etmək lazımdır ki, e.ə. VIII əsrdə İoniya şəhərləri ilə hetlər və arameylər vasitəsilə Şərqlə həm ticarət, həm də mədəniyyət əlaqələri inkişaf edirdi (1; 23-69).

Ön Asiya və Kipr.

Ön Asiya əsasən üç tarixi-coğrafi ərazidən ibarətdir. Bunlar Finikiya, Fələstin və Suriyadır. Finikiya Aralıq dənizinin şərq sahillərinin şimalında ensiz sahilboyu ərazini əhatələyir. Şərqdən Livan dağları ilə məhdudlaşır. İqlimi yağışlı və mülayim idi. Finikiyanın ilk əhalisi qeyri-sami dilli xalqlar olub. E.ə. III minillikdə sami tayfaları bura yerləşmişdir (13; 384-385).

Misir ilə Suriya arasında Fələstin adlanan ölkə yerləşir. Aralıq dənizi sahili boyunca məhsuldar düzənliklər uzanır. Bu düzənlikləri Finikiyadan Karmel dağ silsiləsi ayırır. Düzənliklərdən şərqdə təpəli yayla yerləşir. Bir az da şərqə ölkəni Ölü dənizə tökülən İordan çayının ensiz vadisi bölür. Ondan şərqdə Suriya səhrasına qədər uzanan quru çöllüklər yerləşir. Şimalda Fələstinə Livan və Antilivan dağları daxil olur. Fələstin cənubda Sinay yarımadasının dağları istiqamətində uzanan dağlıq – yarımsəhralıqdan ibarətdir. Fələstin Misirdən səhralıq boğaz ayırır. E.ə. IV minilliyin sonuna qədər Fələstinin iqlimi daha rütubətli idi. İordan çayı və onun vadisi otlaqlar, çəmənliklər və meşələrlə zəngin idi. Sonralar iqlimin quruması nəticəsində meşələr, bataqlıqlar yoxa çıxır və çöllər kasıblaşır (13; 391).

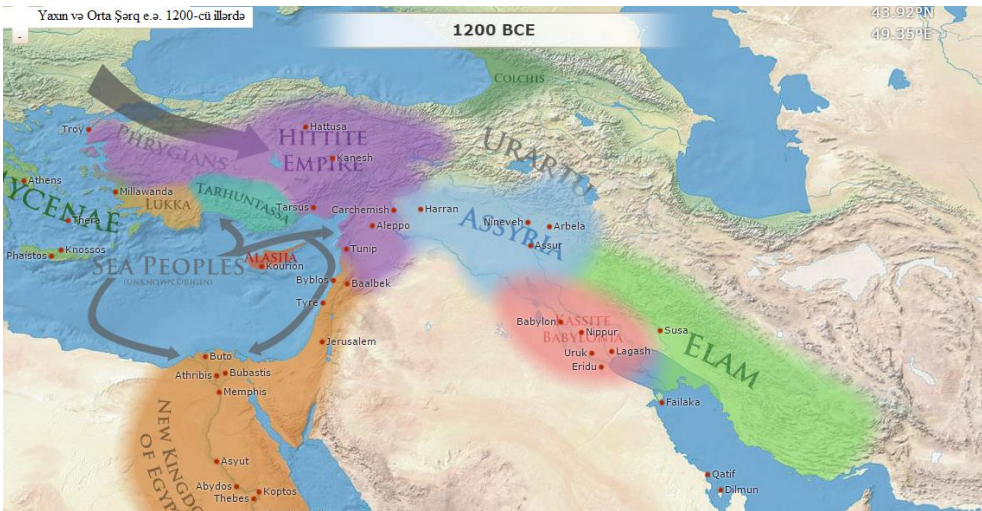
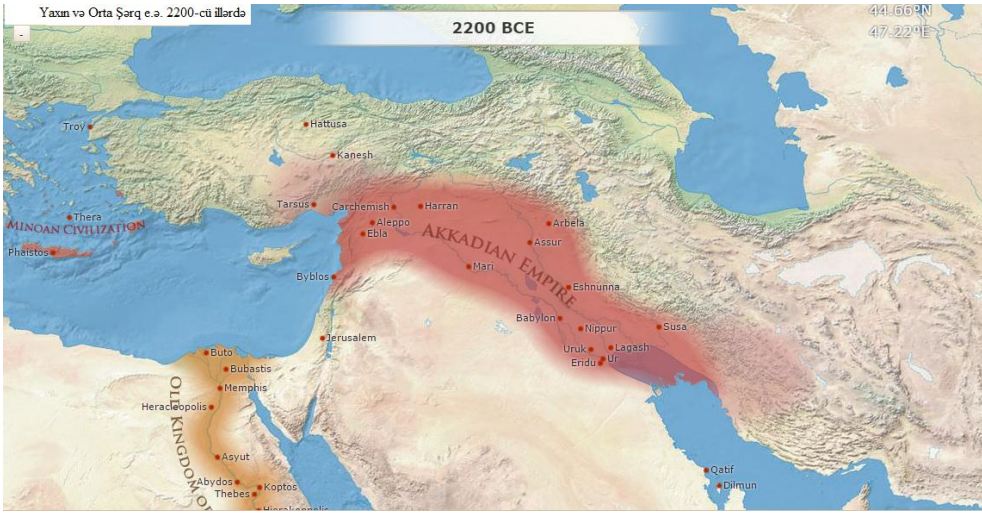
Suriyanın böyük bir hissəsini yarımsəhralıq çöllər tutur. Qərb Livan və Antilivan dağlarının arasından axan Oront (Asi) çayının məhsuldar vadiləri yerləşir. Cənubi Antilivan dağlarının arxasında Dəməşq vahəsi var. Suriyanı şimalda Kiçik Asiyadan Aman və Tavr dağları, Mesopotamiyadan isə Fərat çayının qolu ayırır. Ölkənin mərkəzində Tadmor (Palmira) vahəsi yerləşir. Suriyadan Mesopotamiyanı, Kiçik Asiyanı, Ərəbistanı və Misiri birləşdirən əsas yollar keçir. Burada erkən ticarət şəhərləri meydana gəlmişdi (13; 394-395).

Kıpr Aralığı dənizinin ucqar şərq sahilində yerləşir. Ada neolit dövründən ta xalkolit əsrinə qədər qapalı qalıb. E.ə. III minillikdən başlayaraq inkişaf və tikinti işləri başlandı. Mis alətlərin düzəldilməsi üçün yerli xammaldan istifadə olunurdu. Təxminən e.ə. XXIII əsrdən Kıprda tunc dövrü başlayır. Bu dövrə aid sərđabələrdə Anadolu tipli qızıl və gümüş sırğalar aşkarlanıb ki, bu da xarici əlaqələrdən xəbər verir (25; 171).

Yaxın Şərqlin eneolit dövrü mədəniyyəti və etnik durumu haqqında elmdə mübahisələr hələ də davam edir, bu səbəbdən də, məsələyə toxunmaq məqsədə uyğun deyil (15; 28-33).

E.ə. III minilliyin ortalarında Suriya və Fələstin ərazisində ortaya çıxan, elmdə “xirbet-kerak” adlanan mədəniyyət özünün bir çox xüsusiyyətlərinə (qırmızı-qara keramika, dairəvi evlər) görə Şərqi Anadoluda və Azər-

baycanda mövcud olan erkən tunc dövrü (Kür-Araz mədəniyyəti) mədəniyyətini xatırladır. Bu mədəniyyətin gəlişi ilə bağlı bir sıra mübahisəli fikirlər olsa da, onun məhz şimaldan gəlməsi şübhəsizdir (41; 101-106). Suriya və Fələstində aşkara çıxarılmış özünəməxsus nalvari gil ocaq yerləri və digər tapıntılar sözü gedən mədəniyyətin Kür-Araz mədəniyyətinin yerli variantı olması fikrini yaradır (22; 13-16). E.ə. III minillikdə Suriya və Livanda əkinçilik və sənətkarlığın tərəqqisi, ticarətin inkişafı şəhər tipli məskənlərin formalaşmasına səbəb oldu. Buna misal Bibl şəhərini göstərmək olar. Hansı ki, təq. e.ə. 3000-ci illərdə daş divarlı, geniş küçəli, yaxşı qurulmuş məskəne çevrilir (29; 100).

Hananeylərin ətraf ölkələrlə əlaqələri ta eneolit dövrünə, onların bu əraziyə gəlməsindən də əvvələ dayanır. Bu əlaqələr əsasən Cənubi Qafqaz,

Anadolu və Egey dənizi adaları ilə və Mesopotamiya, Misir və Kipr ilə saxlanılırdı (26; 160-182).

Finikiyanın şəhərləri yerli mallarla bərabər, Kiçik Asiyadan, Kiprdən, Kritdən, Yunanıstanın mikən mədəniyyətinin və Qərbi Aralıq dənizi vilayətlərinin malları ilə də, ticarət edirdilər (13; 387).

Ədəbiyyat

1. Akurgal E. Die Kunst Anatoliens von Homer bis Alexander. Berlin: W. de Gruyter, 1961, 350 pp.
2. Azərbaycan tarixi (ən qədim zamanlardan XX əsrədək). I cild. Bakı: Azərənəşr, 1994, 680 s.
3. Baqşaliyev V. Nahçıvan arheolojisi. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 1997, 128 s.
4. Həbibullayev O. N. Kültürdə arxeoloji qazıntılar. Bakı: Elm, 1959, 128 s.
5. Qaşqay S. Manna dövləti. Bakı: Azərənəşr, 1993, 107 s.
6. Paleorient. Pluridisciplinary Journal of Prehistory and Protohistory of Southwestern and Central Asia. Paris: CNRS, 2014, 40.2
7. Абибуллаев О.А. Некоторые итоги изучения холма Кюль-тепе в Азербайджане. Советская Археология. Издательство Академии наук СССР, 1963, № 3.
8. Аветисян Г. М. Политическая история Митанни в XVI-XV вв. до н.э. Вестник древней истории. Наука, 1978, №1(143).
9. Алиев Н., Нариманов И. Культура Северного Азербайджана в эпоху позднего энеолита. Баку: Ağrıdağ, 2001, 144с.
10. Археология зарубежной Азии. Москва: Высшая школа, 1986, 359 с.
11. Ахундов Д. А. Архитектура древнего и раннесредневекового Азербайджана. Баку: ADN, 1986, 311с.
12. Ахундов Т. Северо-Западный Азербайджан в эпоху энеолита и бронзы Баку: Элм, 2001, 332с.
13. Всемирная история. Т. 1. Москва: Госполитиздат, 1956, 747с.
14. Всеобщая история Архитектуры. Т. 1. Москва: Стройиздат, 1970, 512с.
15. Грозный Б. Доисторические судьбы Передней Азии. Вестник древней истории. Наука, 1940, № 3-4 (12-13).
16. Дадашев А. Н. Земледельческое производство эпохи палеометалла на территории Азербайджана (VI-I тысячелетие до н. э.). Баку: БГУ, 1990, 179с.
17. Дадашев А. Н. Земледельческо-скотоводческая экономика обществ эпохи палеометалла на территории Азербайджана. Баку: БГУ, 2000, 392с.
18. Древние некрополи Хараба-Гилана. Г.Асланов, Б.Ибрагимов, С.Кашкай. Баку: Нурлан, 2002, 64с.
19. Дьяконов И. М. История Мидии. От древнейших времен до конца IV века до н. э. Москва-Ленинград: Издательство Академии наук СССР, 1956, 485с.

20. Исмаилзаде Г. С. Раннеземледельческие комплексы приурмийского бассейна и южного Кавказа в вопросах взаимосвязей и взаимодействий. /Azərbaycan arxeologiyası, 2003, Xəzər Universiteti nəşriyyatı, vol.:5 N.,1-4/
21. Исмаилов Г. С. Раннебронзовая культура на территории Азербайджана. /Кавказ в системе палеометаллических культур Евразии. Материалы первого симпозиума « Кавказ и Юго-Восточная Европа в эпоху раннего металла». Телави – Сигнахи 1983, Тбилиси: Издательство "Мецниереба", 1987, 364с.
22. Исмаилов Г. С., Алекперова М. И. К вопросу о преемственности традиции Куро-аракской культурно-исторической общности в материальной культуре Восточного Средиземноморья./“Qədim və orta əsr Şərqi və Aralıq dənizi hövzəsi” məcmuəsi. Bakı: 1989.
23. История Древнего Востока. Зарождение древнейших классовых обществ и первые очаги рабовладельческой цивилизации. Ч. 2. Передняя Азия. Египет. Москва: Наука, 1988, 623с.
24. История Древней Греции. Москва: 1962, 503с.
25. История человечества. В 7 томах. Том 2. III тысячелетия до н. э. – VII век до н. э. Москва: ЮНЕСКО, Магистр-пресс, 2003, 549с.
26. Кинк Х.А. Восточное Средиземноморье в древнейшую эпоху. Москва: Наука, 1970, 204с.
27. Кушнарева К.Х., Чубинишвили Т.Н. Историческое значение южного Кавказа в III тысячелетии до н.э. Советская Археология. Издательство Академии наук СССР, 1963, № 3.
28. Ллойд С. Археология Месопотамии. (От древнекаменного века до персидского завоевания). Москва: Наука, 1984, 280с.
29. Массон В. М. Первые Цивилизации. Ленинград: Наука, 1989, 275с.
30. Махмудов Ф. Р. Культура Юго-Восточного Азербайджана в эпоху бронзы и раннего железа. Баку: Nafta-Press, 2008, 216с.
31. Мелларт Дж. Древнейшие цивилизации Ближнего Востока. Москва: Наука, 1982, 149с.
32. Мирабдуллаев А. Становление и особенности развития древнейшего ремесленного производства на территории Азербайджана. Баку: Элм, 2006, 172с.
33. Монгайт А. Л. Археология Западной Европы. Бронзовый и железный века. Москва: Наука, 1974, 408с.
34. Мунчаев Р. М. Кавказ на заре бронзового века. Неолит, энеолит, ранняя бронза. Москва: Наука, 1975, 413с.
35. Мунчаев Р. М., Мерперт Н. Я. Раннеземледельческие поселения северной Месопотамии. Исследования советской экспедиции в Ираке. Москва: Наука, 1981, 320 с.
36. Пиотровский Б. Б. Археология Закавказья. С древнейших времен до I тысячелетия до н. э. Ленинград: ЛГУ, 1949, 131с.
37. Погребова М. Н. Иран и Закавказье в раннем железном веке. Москва: Наука, 1977, 183с.

38. Погребова М. Н. Закавказье и его связи с Передней Азией в скифское время. Москва: Наука, 1984, 248с.
39. Погребова М. Н. Памятники скифской культуры в Закавказье. Кавказ и Средняя Азия в древности и средневековье (история и культура). Москва: Наука, 1981.
40. Погребова М. Н. Урартские мечи из Закавказья. Советская Археология. Издательство Академии наук СССР, 1967, № 2.
41. Титов В. С. К изучению миграций бронзового века. Археология старого и нового света. Москва: Наука, 1982, 224с.
42. Флиттнер Н. Д. Культура и искусства Двуречья и соседних стран. Москва-Ленинград: Искусство, 1958, 298с.
43. Чайлд В. Г. Древнейший Восток в свете новых раскопок. Москва: Изд. иностранной литературы, 1956, 383с.
44. Юсифов Ю. Б. Ранние контакты Месопотамии в Северно-Восточными странами. Вестник древней истории. Наука, 1987, № 1 (180).

Qeyd: Xəritələrin mənbəyi: www.ancient.eu/map/

AZERBAIJAN AND THE SURROUNDING AREAS IN THE GEOSTRATEGIC AND GEOECONOMIC SCOPE OF THE BRONZE AGE

Orkhan Zamanov

Summary

Key words: Bronze Age, Paleo Metallic period, Geostrategical, Geoeconomical, Historical Azerbaijan, Historical geography of Azerbaijan and Bronze Age archaeology of Azerbaijan

The Historical Azerbaijan is a geostrategical and geoeconomical area which covers a large territory from the north to the south starting from the Caucasian mountains up to the Zagros mountain. Important military and trade roads of the Near and Middle East were passing from this territory. Due to the mixed landscape Azerbaijan had not lost its strategic significance till the present time. From this point, on the investigation of the history of the country, it is important to shed a light on the political and economical position of both Azerbaijan and its surrounding areas. This issue is significantly important on the investigation of the Bronze Age. In the most part of Paleo Metallic period considering that Azerbaijan and especially its northern part were beyond the written sources, it has to be mentioned that the geostrategical and geoeconomical landscape of the surrounding areas is of great importance from the viewpoint of the investigation of the Bronze Age.

As mentioned in the Article, Azerbaijan had possessed mixed geographical structure and mainly because of that the ancient state structures and the states also i.e. existed here, had restricted political impact. On the contrary, the impact of the surrounding areas on Azerbaijan had constantly been developed. Lots of different migration and expansions, aggressive and predatory military visits on the Azerbaijan territory, as well as economical and cultural impacts had great influences on all over the aspects and fields from household daily life to the state structure. The study of this impact at the Bronze Age can only be possible by the archaeological investigation, there are still several problems need further investigation and clarification. But the investigation of the Bronze Age for the surrounding areas, especially those who possessed writing culture earlier, had brought clarification on the several problems. From this viewpoint, this article had been named as “Azerbaijan and the surrounding areas on the geostrategical and geoeconomical view of the Bronze Age”. Because, if we look at the history with large retrospective, in that case it becomes possible to analyze and understand several aspects and problems of our history.

АЗЕРБАЙДЖАН И СОПРЕДЕЛЬНЫЕ ТЕРРИТОРИИ С АСПЕКТА ГЕОСТРАТЕГИИ И ГЕОЭКОНОМИКИ ЭПОХИ БРОНЗЫ

Орхан Заманов

Резюме

Ключевые слова: эпоха бронзы, эпоха палеометалла, геостратегия, геοэкономика, исторический Азербайджан, историческая география Азербайджана археология Азербайджана эпохи бронзы.

Исторический Азербайджан простирается с севера на юг, с гор Кавказа до гор Загроса, в гигантском геостратегическом и геοэкономическом пространстве. Исторически эта территория было важнейшим военным и торговым проходом Ближнего и Среднего Востока. Невзирая на смешанность рельефа Азербайджана, стратегическое значение его сохранилось с древнейших времен до современности. Поэтому при исследовании прошлого страны важно освещать политическую и экономическую ситуацию и в Азербайджане и в соседних землях. Этот вопрос особенно актуален при изучении эпохи бронзы. Учитывая факт, что в эпоху палеометалла значительная часть Азербайджана, особенно его северная часть, находилась за пределами письменных источников то изучение геостратегического и геοэкономического положения сопредельных стран в эпоху бронзы имеют особую важность.

В статье описывается сложная географическая структура Азербайджана, которая исторически влияла на политическую ограниченность формировавшихся здесь древних государственных образований и собственно госу-

дарств. Противоположно этому влияние соседних стран на Азербайджан вы-
растал по растущей линии. По всей сфере жизнедеятельности человека на-
чиная от устройства государства до бытовой жизни на Азербайджан оказали
влияние разные миграции и экспансии, завоевательные и грабительские воен-
ные походы, экономические и культурные воздействия извне. В эпоху бронзы
такого рода влияние возможно изучить только по археологическим источ-
никам и потому некоторые вопросы остаются неисследованными. Но изу-
чение эпохи бронзы сопредельных стран, особенно рано овладевших пись-
менностью, приносит ясность на многие вопросы. И потому целесообразно
именовать статью «Азербайджан и сопредельные территории в аспекте геост-
ратегии и геоэкономики эпохи бронзы». Потому что рассматривая свое прош-
лое в широком ретроспективе мы можем более детально понять и анализи-
ровать многие вопросы нашей истории.